

Dariusz Zając

Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy

ORCID: 0000-0002-3515-1779

W kręgu rozważań o etyce zawodowej pedagogów specjalnych

Kwestie etyki zawodowej nauczycieli, wychowawców, pedagogów mimo tego, że stanowiły przedmiot naukowych rozważań, to jednak nie zawsze miały charakter pogłębiony. Obecnie na nowo powraca pytanie o charakter i postać tej etyki. Dotyczy to również etyki zawodowej pedagoga specjalnego. Istotne jest to z uwagi na specyficzny charakter jego aktywności zawodowej. Ta specyfika dotyczy przede wszystkim podmiotu edukacji, jakim jest człowiek niepełnosprawny (z niepełnosprawnością, nierzadko niepełnosprawnościami). Bez względu jednak na to, czy etyka zawodowa pedagoga specjalnego będzie etyką kodeksową, czy też przyjmie postać niesformalizowaną, niezbędna jest szeroko zakrojona dyskusja oscylująca wokół problemów etycznych tej kategorii społeczno-zawodowej.

Słowa kluczowe: pedagogika specjalna, pedeutologia, aretologia, deontologia, etyka zawodowa, kodeks etyczny pedagoga, osobowość pedagoga specjalnego

In the Circle of Considerations on the Professional Ethics of Special Educators

The issues of professional ethics of teachers and educators, although they were the subject of scientific considerations, were not always in-depth. Nowadays, the question of the nature and form of this ethics returns. This also applies to the professional ethics of a special educator. It is important mainly due to the specific nature of his professional activity. This specificity mainly concerns the subject of education, which is a disabled person (with a disability, often with disabilities). Regardless of whether the professional ethics of a special educator is a code ethics or it takes an informal form, a wide-ranging discussion oscillating around the ethical problems of this socio-professional category is necessary.

Keywords: special pedagogy, pedeutology, aretology, deontology, professional ethics, pedagogical code of ethics, personality of a special pedagogue

Wprowadzenie

Dociekania koncentrujące się wokół etyki zawodowej pedagogów specjalnych niezbyt często stanowiły przedmiot pogłębionych studiów i analiz na gruncie nauk o edukacji/wychowaniu. Tymczasem pedagogika, a w szczególności zaś pedagogika specjalna (i poszczególne jej działy) wraz z pedeutologią, którą można w tym miejscu określić mianem specjalnej, w obszarze swoich naukowych eksploracji nie mogą pomijać kwestii wpisujących się w etyczny wymiar aktywności zawodowej osób zajmujących się tymi, których zwykło się określać mianem ludzi z niepełnosprawnością (niepełnosprawnościami), niekiedy też osób o specjalnych potrzebach edukacyjnych. Podejmowana praca zawodowa względem wyróżnionych podmiotów, w szczególności m.in. o charakterze dydaktycznym, wychowawczym, opiekuńczym, rewalidacyjnym, resocjalizacyjnym, rehabilitacyjnym, terapeutycznym, wymaga od człowieka ją uprawiającego określonego poziomu wiedzy i umiejętności, wysokich kwalifikacji, ponadprzeciętnych kompetencji, odnoszących się do poszczególnych jej wymiarów, w tym również wymiaru etycznego.

Celem zaprezentowanych w tym miejscu rozważań jest próba zarysowania niektórych kwestii związanych z etyką zawodową pedagogów specjalnych, a jednocześnie mogących stanowić punkt wyjścia do bardziej pogłębionych refleksji i studiów wokół etyki zawodowej przedstawicieli tej kategorii społeczno-zawodowej i tym samym przyczynić się do wzbogacenia dotychczasowego dorobku w tym zakresie, co ma swoje znaczenie dla rozwoju zarówno pedagogiki specjalnej, jak i samej pedeutologii.

Podejmując etyczną problematykę zawodu pedagoga specjalnego, warto podkreślić, że w Rozporządzeniu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego z dnia 25 lipca 2019 roku w sprawie standardu kształcenia przygotowującego do wykonywania zawodu nauczyciela, w załączniku nr 3 do tegoż Rozporządzenia, zwraca się uwagę na ów standard w odniesieniu do nauczyciela pedagoga specjalnego (obok nauczyciela logopedy i nauczyciela prowadzącego zajęcia wczesnego wspomaganie rozwoju dziecka). W dokumencie tym wskazuje się w ogólnych efektach uczenia się, iż absolwent pedagogiki specjalnej zna i rozumie zasady, i normy etyczne obowiązujące w zakresie rehabilitacji, edukacji, terapii, i resocjalizacji, i jest gotów do posługiwania się uniwersalnymi zasadami, i normami etycznymi w działalności zawodowej, kierując się szacunkiem dla drugiego człowieka. Również w szczegółowych efektach zwraca się uwagę na etyczne kwestie związane z wykonywaniem zawodu pedagoga specjalnego, jak np. gotowość do

przestrzegania zasad etyki w pracy z dziećmi i uczniami ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi (Dz.U. 2019 poz. 1450). Rezygnując z dalszych szczegółowych analiz przywołanego Rozporządzenia odnośnie do podejmowanej kwestii, warto w tym miejscu podkreślić fakt docenienia problematyki etycznej w aktywności zawodowej nauczycieli pedagogów specjalnych (podobnie jak w przypadku pozostałej grupy nauczycieli, z nauczycielami przedszkola i edukacji wczesnoszkolnej włącznie).

Pojmowanie kategorii „zawód pedagog specjalny”

Obwieszczenie Ministra Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej z dnia 28 grudnia 2017 roku (Dz.U. 2018 poz. 227), zawierające Rozporządzenie w sprawie klasyfikacji zawodów i specjalności na potrzeby rynku pracy oraz zakresu jej stosowania, podaje, że zawód pedagog specjalny jest ujęty pod numerem 235919 w kategorii *Specjaliści nauczania i wychowania gdzie indziej niesklasyfikowani* (Dz.U. 2018 poz. 227). Potraktowanie pedagoga specjalnego jako odrębnego zawodu nakłada na jego przedstawicieli szereg różnego rodzaju obwarowań związanych z jego uprawianiem. Dotyczy to również tych o charakterze etycznym.

W ujęciu słownikowym pedagog specjalny przedstawiony jest jako:

osoba mająca kwalifikacje zawodowe w zakresie opieki, kształcenia, wychowania, diagnostyki psychopedagogicznej, terapii, współpracy ze środowiskiem, rehabilitacji, resocjalizacji, terapii osób w różnym wieku (od urodzenia do późnej starości) z odchyleniami od normy (powyżej lub poniżej) w zakresie rozwoju i funkcjonowania psychofizycznego i społecznego (Kupisiewicz, 2013, s. 252–253).

Takie scharekteryzowanie pedagoga specjalnego zdaje się dość szerokie, jego aktywność zawodowa obejmuje bowiem zarówno jednostki z różnego rodzaju niepełnosprawnościami, np. intelektualnymi, wzrokowymi, słuchowymi, ruchowymi itp., jak również te, które w swym wyższym od przeciętnego rozwoju wymagają specjalnych zabiegów edukacyjnych.

Rację ma Marzenna Zaorska, stwierdzając, że:

Zawód pedagoga specjalnego należy do szczególnych i wyjątkowych. Poza przygotowaniem teoretycznym/merytorycznym o charakterze interdyscyplinarnym, wymaga licznych kompetencji praktycznych, predyspozycji wewnętrznych – osobowych (w tym charakterologicznych i empatycznych). Innymi słowy obejmuje wielość elementów, które można pogrupować w trzech ogólnych obszarach: profesjonalizm, predyspozycje i kompetencje. Każdy

z wymienionych obszarów może współdecydować i rzeczywiście współdecyduje o jakości pracy pedagoga specjalnego, efektywności podejmowanych przez niego działań i, co najistotniejsze, o jakości przyszłego życia wychowanków, także szczególnych z powodu posiadanych możliwości, obecnych ograniczeń i ich psychospołecznych konsekwencji. Stąd od pedagoga specjalnego oczekuje się współcześnie nie tylko formalnej realizacji wynikających z wykonywanego zawodu zadań, ale też kreatywnego/twórczego podejścia do każdego planowanego, a zatem urzeczywistnianego w odniesieniu do procesu edukacyjno-terapeutycznego w faktycznym działaniu (2012, s. 15).

W literaturze przedmiotu przyjęto rozumieć kategorię pedagogów specjalnych jako „zróżnicowaną grupę nauczycieli-wychowawców pracujących z dziećmi i młodzieżą o różnym stopniu niepełnosprawności” (Skłodowska, 2008, s. 104). Nieco szerzej kategorię tę pojmuje Czesław Kosakowski, który uważa, że zawód pedagoga specjalnego należy do zawodów podmiotowych, z nastawieniem na pracę z drugim człowiekiem, z człowiekiem w sytuacji słabości, czyli wymagającym wsparcia w rozwoju (dzieci i młodzież), wsparcia w podejmowaniu odpowiedzialności rodzinnych, zawodowych i społecznych na miarę sił (człowiek dorosły) (2001, s. 198). Z kolei Małgorzata Sekułowicz proponuje przyjęcie terminu „nauczyciel-pedagog specjalny” w celu uwypuklenia specyficznej roli, jaką pełnią nauczyciele placówek specjalnych. Są oni z wykształcenia pedagogami specjalnymi, a także nauczycielami. Poza funkcjami dydaktycznymi wielu z nich pełni jeszcze funkcje opiekuńcze i terapeutyczne, co z kolei wykracza poza zawodowe powinności nauczycieli zatrudnionych w szkolnictwie masowym (2005, s. 10). Tym niemniej należy też pamiętać o pełnionej przez nich funkcji wychowawczej. Stąd też można by określić tę kategorię społeczno-zawodową mianem „nauczycieli-wychowawców-pedagogów specjalnych”.

Odpowiadając na pytanie: „Na czym więc polega specjalność zawodu pedagoga specjalnego [...]?” przywołana nieco wcześniej Zaorska odpowiada:

[...] specjalność pedagoga specjalnego polega przede wszystkim na specyfice jego działalności pedagogicznej. Specyfika ta wyrażona jest między innymi: specjalnymi warunkami realizacji podejmowanych działań, specjalnymi celami i zadaniami edukacji czy wykorzystywaniem specjalnych metod stymulacji rozwoju swoich podopiecznych. Jednakże zasadniczo o specjalności pracy pedagoga specjalnego decyduje wyjątkowy podmiot oddziaływań pedagogicznych – osoba niepełnosprawna, tj. osoba, która potrzebuje, wymaga i oczekuje wyjątkowego traktowania, wyjątkowego wsparcia, wyjątkowego zrozumienia problemów, z którymi się styka, a które to problemy są konsekwencją ograniczeń organicznych i nie mniejszych ograniczeń o charakterze mentalnym, wynikających z różnorodnych i niestety jeszcze dość często neutralnych lub

nawet negatywnych nastawień społeczeństwa do środowiska osób niepełnosprawnych (2012, s. 21–22)¹.

Nie wdając się w drobiazgowość rozważania natury terminologicznej, dotyczącej pojmowania kategorii „zawód pedagog specjalny”, bowiem nie są głównym przedmiotem namysłu tu podjętego, należy skoncentrować się na tym, co stanowi ten przedmiot, czyli na etyce zawodowej pedagogów specjalnych.

Etyczny wymiar pracy zawodowej pedagogów specjalnych

W literaturze przedmiotu badań podkreśla się, że pedagoga specjalnego ma cechować doskonałość w działaniu oparta o interdyscyplinarną wiedzę i umiejętności oraz wartości etyczne. Niezbędne jest posiadanie przez niego nie tylko odpowiednich kwalifikacji, ale również ponadprzeciętnych kompetencji moralnych, a także zdolności do pogłębionego namysłu moralnego dotyczącego niego samego i uprawianego zawodu (Kupisiewicz, 2016, s. 175–177). Pedagog specjalny ma cechować się humanitaryzmem, który wyraża się uznaniem podmiotowości wychowanka bez względu na rodzaj i stopień niepełnosprawności, odpowiedzialnością, uczciwością, empatią, wrażliwością na cudze cierpienie, umiejętnością dostrzegania i wczuwania się w problemy innych, wytrwałością oraz konsekwencją, a poza tym samokrytycyzmem i – co istotne – również zdolnością do pogłębionej refleksji natury moralnej (Kupisiewicz, 2013, s. 253). Stąd też dowartościowanie kwestii wpisujących się w etyczny wymiar działalności zawodowej pedagogów specjalnych uchodzi za istotny temat, zarówno dla teorii, jak i w szczególności praktyki edukacyjnej.

Namysł odnoszący się do etyki zawodowej nauczycieli-wychowawców-pedagogów specjalnych zasadny jest zarówno z epistemologicznego, jak i społecznego punktu widzenia. Etyczne problemy wspomnianej kategorii społeczno-zawodowej, obecne w refleksji pedeutologicznej stanowiły przedmiot eksploracji na gruncie nauk społeczno-humanistycznych, w tym również nauk o edukacji/wychowaniu. Niestety, nie miały one jak do tej pory, charakteru do końca wystarczającego i wyczerpującego, aby w zadowalającym stopniu zgłębić ten obszar naukowych eksploracji.

Potrzeba dyskusji oscylującej wokół rudymentów etyki zawodowej pedagoga specjalnego (jak również i moralności zawodowej przedstawicieli tej kategorii) podyktowana jest, jak wskazano nieco wcześniej, przede wszystkim specyfiką czynności podejmowanych przez niego w ramach profesjonalnej aktywności.

---

¹ Interesujące badania dotyczące tego, w jaki sposób pedagodzy specjallni, którzy pracują z osobami z niepełnosprawnością intelektualną, definiują termin „pedagog specjalny”, prowadził Sławomir Olszewski (2017).

Poza tym pedagoga specjalnego obowiązują takie same (bądź podobne) obwarowania etyczne, jakie dotyczą pedagogów osób pełnosprawnych. Istotne jest to m.in. z tego powodu, że między pedagogiem a osobą, którą powierzono mu ze względu na nauczanie, wychowanie, opiekę itp. zawiązuje się coś w rodzaju węzła etycznego, podkreślającego, co staje się powinnością, co uchodzi w relacjach za wartościowe, o co warto zabiegać, do czego należy dążyć (Zdyb, 1993, s. 24). Stąd też jedyna różnica tkwi w osobie, ku której pedagog specjalny kieruje swoje profesjonalne działanie, a jest nią osoba z niepełnosprawnością (z niepełnosprawnościami). Rację ma więc Sekułowicz, stwierdzając, że: „Sama nazwa «specjalny» nabiera charakteru wyjątkowości, inności. Tę wyjątkowość należy upatrywać w osobie ucznia, klienta edukacyjno-terapeutycznego, a w związku z tym, w specyficie pracy, jaką on wyznacza” (2005, s. 35). Stąd też oczekiwania społeczne w stosunku do pedagogów specjalnych są większe i bardziej złożone, gdyż pracują oni ze specyficzną grupą wychowanków (Majewicz, 2008, s. 17). To, przynajmniej w jakimś stopniu, przesądzać może o specyficie obwarowań etycznych, odnoszących się do czynności etycznych pedagogów specjalnych, uruchamianych w ramach podejmowanych działań i tym samym działalności zawodowej w wymiarze etycznym.

W szczególności nowego odczytania wymaga koncepcja deontologii nauczycielskiej, w tym również deontologii nauczycieli szkolnictwa specjalnego. Jak zauważa Tadeusz Lewowicki, deontologię nauczycielską, także można by w tym miejscu dodać – deontologię zawodu pedagoga specjalnego, „trzeba odbudować i formować w warunkach i w sposób potwierdzający jej rangę” (1994, s. 121). Podyktowane jest to z jednej strony charakterem profesjonalnej aktywności pedagogów, nauczycieli-wychowawców, która posiada swoje etyczne i moralne konotacje, a z drugiej zaś strony skutkami transformacji społeczno-ustrojowej, niosącej z sobą chaos etyczny, rozchwianie ładu aksjonormatywnego w obszarze rzeczywistości społecznej, której elementem konstytutywnym jest rzeczywistość edukacyjna.

W czasach współczesnych na nowo powraca pytanie nie tylko o charakter i postać etyki zawodowej nauczyciela, ale także o zasadność jej istnienia. Istotne jest to z tego powodu, iż, jak przekonuje Stefan Konstańczak, etyka zawodowa nie może być raz na zawsze przyjętym systemem zasad określających sposób postępowania i zachowania przedstawicieli określonych profesji. Stąd też wraz ze zmianą rzeczywistości społecznej zmieniają się zasady etyki zawodowej. Każda zmiana sposobu wykonywania funkcji właściwych dla zawodu musi mieć swoje odniesienie w odpowiadających im zmianach zasad etyki zawodowej. W przeciwnym razie etyka zawodowa stanie się martwą literą prawa (2000, s. 193). Nie przekreśla to oczywiście takich obwarowań etycznych, którym można przypisać charakter ponadczasowy.

Stąd też wiele miejsca i uwagi poświęca się – zdaniem Lewowickiego – poszukiwaniu stałości czy ciągłości w etyce zawodowej nauczycieli. To one umożliwiają bowiem określenie podstaw etyki przedstawicieli tego zawodu. Wspomniany autor upatruje jej źródeł w świecie uniwersalnych wartości moralnych (1994, s. 123). Z kolei Tadeusz Pilch uważa, że w kreowaniu nowego ładu stosunków międzyludzkich należy odwoływać się do odwiecznych pryncypiów etyki (1995, s. 3). Oparcie etyki zawodowej na uniwersalnych wartościach moralnych i pryncypiach etycznych może stanowić istotny fundament, na którym można oprzeć tworzenie określonego ładu etycznego w obszarze nauczycielskiej aktywności zawodowej.

Chociaż, zarówno Lewowicki, jak i Pilch swoje rozważania odnoszą do etyki zawodowej nauczycieli jako takich, to nie tracą one na swym znaczeniu i aktualności w przypadku nauczycieli-wychowawców-pedagogów specjalnych, co więcej ich ranga może w wielu kwestiach etycznych być większa zważywszy na podmiot edukacyjny, jakim w tym przypadku jest osoba z niepełnosprawnością (niepełnosprawnościami). Stąd też społeczny wymiar prowadzonych analiz wydaje się mieć, obok epistemologicznego, również swoje znaczenie i wartość w szczególności dla uprawiania praktyki edukacyjnej.

Rozważając kwestię etyki zawodowej nauczycieli, można zadać pytanie następującej treści: czy etyka zawodu nauczycielskiego ma być etyką aksjologiczną, etyką deontologiczną, etyką aretologiczną czy może raczej etyką odpowiedzialności bądź też etyką sytuacyjną? Czy może warto skoncentrować się na wypracowaniu takiej etyki nauczycielskiej, która będzie próbą pogodzenia wielu różnych etyk w takim kształcie i takim zakresie, jak to jest możliwe? Pytanie to wydaje się również aktualne w odniesieniu do etyki zawodowej pedagogów specjalnych. W prowadzonych w tym miejscu rozważaniach skoncentrowano się przede wszystkim na deontologicznym i aretologicznym charakterze tej etyki, nie umniejszając tym samym rangi i znaczenia innych etyk w obszarze aktywności zawodowej pedagogów specjalnych.

Na gruncie pedagogiki specjalnej wiele interesujących spostrzeżeń odnoszących się do etyki zawodowej pedagogów specjalnych dokonały między innymi: twórczyni podstaw pedagogiki specjalnej w Polsce – Maria Grzegorzewska (1959), a także Janina Doroszevska (1989), Halina Borzyszkowska (1993), Ewa Tomasiak (1985, 1997), Urszula Bartnikowska (2016) i wielu jeszcze innych, niewymienionych w tym miejscu. Zainteresowanie etyką zawodową pedagogów specjalnych podyktowane jest przede wszystkim wagą i znaczeniem świadczonych przez nich usług na rzecz człowieka z określoną niepełnosprawnością (określonymi niepełnosprawnościami). Rację ma Bartnikowska, stwierdzając, że „Etyczny wymiar postępowania pedagoga specjalnego można obserwować na każdym etapie jego pracy. Przede wszystkim w momencie poznawania osoby nie-

pełnosprawnej, dalej na etapie diagnozowania, a później w pracy rehabilitacyjnej, edukacyjnej i wychowawczej” (2016, s. 29). Stąd też pierwiastek etyczny uobecnia się w ramach całej aktywności zawodowej podejmowanej przez pedagogów specjalnych, a w szczególności w ramach relacji interpersonalnych, w jakie wchodzi pedagog specjalny z osobą z niepełnosprawnością (niepełnosprawnościami), czy też rodziną bądź też innymi podmiotami – opiekunami tej osoby.

Rozpatrując etyczny wymiar pracy zawodowej pedagogów specjalnych, nie sposób oderwać się od jego subwymiaru deontologicznego². Główne rozważania odnoszące się do deontologii pedagogów specjalnych są – jak zauważa Roman Ossowski, odwołując się do poglądów Ewy Tomasik – autorstwa Marii Grzegorzewskiej (Tomasik, za: Ossowski, 1998, s. 36). Jakże wymowne są słowa prekursora pedagogiki specjalnej w Polsce, która w *Listach do młodego nauczyciela* pisze w sposób następujący:

[...] żeby praca Twoja była żywa, twórcza, celowa, dobra musi wynikać przede wszystkim z życzliwości dla człowieka, musi być oparta na poszanowaniu człowieka, jego praw rozwojowych oraz na poznaniu i zrozumieniu warunków życia dziecka, warunków życia środowiska, które je wychowuje, musi być z tym środowiskiem ściśle związana. Toteż nie możesz w swojej szkole odgradzać się od otaczającego świata, nie możesz się zamykać w swojej pracy, w szkole, bo wtedy będzie ona jałowa, mało płodna, nudna i szara (Grzegorzewska, 1959, s. 43).

Wydaje się, że powyższe słowa stanowić mogą o istocie deontologii zawodowej pedagogów specjalnych i jednocześnie być punktem wyjścia do namysłu wokół kształtu i charakteru etyki zawodowej tej grupy pedagogów w jej deontologicznym aspekcie. Jak bowiem podkreśla Tomasik:

Główne założenia deontologiczne w pedagogice Marii Grzegorzewskiej wynikają z przyjętej przez nią hierarchii wartości, w której główne miejsce zajmuje *z a i n t e r e s o w a n i e c z ł o w i e k i e m w o g ó l e*, jego wartością moralną, gdzie miłość, dobroć i odpowiedzialność stanowią grunt do ukształtowania najważniejszej dla nauczyciela postawy *s ł u ż b y s p o ł e c z n e j* (podkr. – E.T.) (1985, s. 110–111).

To właśnie postawa służby społecznej wyznacza i określa całą sferę deontologii zawodowej pedagogów specjalnych i związanych z nią powinności, od dopełniania których nie sposób ich zwolnić. Respektowanie tych powinności

---

² Niektóre zapatrywania deontologiczne dotyczące aktywności zawodowej pedagogów specjalnych – zob. D. Zajac (1997).

w ramach podejmowanej aktywności zawodowej stanowi, przynajmniej w jakimś stopniu, o właściwym jej uprawianiu.

Analizując zapatrywania Grzegorzewskiej dotyczące deontologii w obszarze pedagogiki specjalnej, Ossowski stwierdza:

Rozumienie godności swego zawodu, własnej w nim powinności, wagi swego działania, zobowiązuje nauczyciela do budowania samego siebie, do kształtowania swej osobowości, do zdobywania wiedzy. W celu wartościowego działania trzeba samemu mieć mocny fundament moralny, w coś głęboko wierzyć, czemuś gorąco służyć (1998, s. 36–37).

Grzegorzewska poszukiwała dla aktywności zawodowej nauczycieli podstaw aksjologiczno-etycznych, a dobre ich przygotowanie wiązała m.in. z walorami moralnymi. Podstawą myślenia i działania pedagogicznego była godność osoby z niepełnosprawnością i odpowiedzialność pedagoga specjalnego. W działaniu edukacyjnym wskazywała na wagę dyscyplinującego wpływu imperatywów etycznych i zasad moralnych (Sadowska, 2016, s. 37–38). W pełni przekonuje to o wadze i znaczeniu deontologii w rozważaniach wpisujących się w etyczny wymiar aktywności zawodowej pedagogów specjalnych. Sfera powinności moralnych pedagoga specjalnego, aczkolwiek bardzo złożona i tym samym wielowymiarowa i wielopłaszczyznowa, stanowi o wyjątkowości reprezentantów tej kategorii społeczno-zawodowej i uprawianego przez nich zawodu.

Chociaż – jak twierdzi Bartnikowska – w poglądach prekursorki polskiej pedagogiki specjalnej dopatrywać się można pewnych anachronizmów, to jednak wyczytanie się w jej słowa wskazuje na uniwersalność wymagań, jakie adresuje się pod względem deontologicznym do pedagogów specjalnych, bowiem bez względu na przeobrażenia zachodzące we współczesnej rzeczywistości społecznej, a w tym i rzeczywistości edukacyjnej, trzon wymagań powinnościowych tej grupy społeczno-zawodowej pozostaje bez zmian (2016, s. 29). To z kolei przekonuje o ponadczasowości powinności adresowanych do pedagogów specjalnych, takich powinności, których dopełnianie będzie przesądzało o jakości usług świadczonych na rzecz drugiego człowieka nie do końca pełnosprawnego. Tym niemniej nie sposób pominąć nowych powinności pedagogów specjalnych, związanych chociażby z dokonującymi się przeobrażeniami zachodzącymi w rzeczywistości edukacyjnej.

Przywoływana już wcześniej Tomasik, analizując różne konsekwencje współczesnych dążeń, dostrzega, że podstawową powinnością pedagoga specjalnego jest chronienie niezbywalnego prawa osób niepełnosprawnych do życia i godności, ukazywanie prawdy dotyczącej niepełnosprawności ujmowanej jako sytuacji trudnej, związanej z cierpieniem, ale ludzkiej w swojej pełni, uświadamianie tego

społeczeństwu, budowanie podstaw integracji osób niepełnosprawnych z pełnosprawnymi, sprawiedliwe, a zarazem uczciwe traktowanie drugiego człowieka, w szczególności zaś człowieka niepełnosprawnego, a także konieczność pracy nad samym sobą (1997, s. 18–22).

Odwołując się do etycznych problemów, jakie występują w obszarze zainteresowań pedagogiki specjalnej, Hanna Żuraw stwierdza:

Nie należy nikogo odrzucać, bo w każdym jest coś pozytywnego, nawet wtedy, kiedy ciężkie upośledzenie utrudnia ludzki kontakt. Godność człowieka w każdej istocie ludzkiej powinna znaleźć swój wyraz w dziedzinach życia, w szczególności w porządku moralnym, prawnym, kulturowym, społecznym i gospodarczym. Stąd też wypływa imperatyw „budzenia co ludzkie w człowieku” i stania na straży jego praw. Realizacja tego imperatywu wytycza drogę tym, którzy podejmują pracę z jednostkami niepełnosprawnymi (1993, s. 140).

Przywołana w tym miejscu autorka uważa, że refleksja moralna w obszarze edukacji specjalnej jest przede wszystkim uzasadniona szczególnym charakterem decyzji pedagogicznych, które dotyczą człowieka jako całości, niejednokrotnie przesądzają o jego losach, samoocenie, pozycji w rodzinie, wewnątrz niej, o miejscu jednostki w grupie rówieśniczej, w środowisku pracy. Stąd też dokonywanie wyborów drogi postępowania pedagogicznego i usprawniającego wymaga refleksji natury moralnej, wnikliwej oceny postępowania w kategoriach ogólnych (tamże, s. 141). Warto tu nadmienić, że każda taka decyzja pedagogiczna ma nie tylko aspekty teoretyczne i pragmatyczne, ale także etyczne. Dotyczy tych zmian, w które angażuje się profesjonalista mający przewagę nad swoim wychowankiem pod względem różnych umiejętności i kompetencji interpersonalnych (Poznań, 1995, s. 26).

W latach dziewięćdziesiątych ubiegłego wieku Halina Borzyszkowska stwierdziła, że zawód pedagoga specjalnego w porównaniu z innymi zawodami wymaga świadomego i wielostronnego zaangażowania w pracę. Pedagoga specjalnego charakteryzować powinna postawa społecznego zaangażowania wobec życia, zadań zawodowych, jak również głęboka życzliwość w stosunku do osób, które potrzebują jego pomocy i opieki (1993, s. 55). Nieco wcześniej wspomniana autorka wskazała na szereg cech osobowości pedagoga specjalnego, które w znaczącym stopniu przesądzają o jakości wykonywanej przez niego pracy. Wśród nich wyróżniła te, które odnoszą się do walorów moralnych pedagoga specjalnego: opanowanie, zrównoważenie, zdyscyplinowanie, odpowiedzialność, pracowitość, obowiązkowość, systematyczność, prawdomówność, bezinteresowność, właściwa postawa wobec osób z niepełnosprawnością (1983, s. 8–10). Wyróżnione cechy moralne pedagoga specjalnego nie odbiegają zasadniczo od cech mo-

ralnych pedagoga osób pełnosprawnych. Tym niemniej w ramach aktywności zawodowej pedagogów specjalnych nabierają one nieco głębszego znaczenia.

Zwracała na to uwagę przed wieloma laty Janina Doroszevska, pisząc:

Pedagogika specjalna, stojąca na pograniczu medycyny i pedagogiki ogólnej, szczególnie wyraźnie odpowiada [...] wymaganiu posiadania przez nauczycieli-wychowawców pewnych cech osobowości dostosowanych do specyficznych zadań, jakie mają do spełnienia. Rola nauczyciela-wychowawcy jest tu szczególnie podkreślona w stosunku do roli nauczyciela szkół normalnych (1989, s. 705).

Przecież – jak mawiała Grzegorzewska – „[...] żeby dużo dać, trzeba dużo mieć” (1959, s. 22). Przywołana już nieco wcześniej Sekułowicz (2005, s. 24-25) dokonała próby sformułowania cech charakteryzujących nauczyciela-pedagoga specjalnego. Są nimi: refleksyjność i plastyczność myślenia, świadomość pełnionej roli i związanej z tym odpowiedzialności, umiejętność budowania pozytywnego społecznego obrazu osób niepełnosprawnych, cierpliwość i wytrwałość w pracy, autentyczność, poczucie sprawiedliwości, umiejętności organizacyjne w pracy, umiejętność współpracy i współdziałania z rodzicami, zdolność rozumienia niepełnosprawności dziecka, odporność na trudności, jakie wynikają z pracy z osobami niepełnosprawnymi, wytrwałość w ich pokonywaniu, umiejętność radzenia sobie z nimi, umiejętność przeprowadzenia diagnozy psychopedagogicznej oraz terapii, otwartość na innowacje, zwłaszcza pedagogiczno-terapeutyczne (2005, s. 24–25).

Powyższy zestaw cech opisujących nauczyciela-pedagoga specjalnego, nieco idealistyczny, stanowić może, przynajmniej w jakimś stopniu, punkt wyjścia do rozważań wokół jego etyki zawodowej, w szczególności zaś do subwymiaru aretologicznego tejże etyki i tym samym próby skonstruowania współczesnego modelu pedagoga specjalnego, uwzględniającego zestaw określonych cech, cnót moralnych właściwych dla reprezentantów tej kategorii społeczno-zawodowej.

W kierunku namysłu nad postacią etyki zawodowej pedagogów specjalnych

Podjmując rozważania wokół etyki zawodowej pedagogów specjalnych, można by (podobnie jak w przypadku pedagogów pracujących z osobami pełnosprawnymi) zastanowić się nad kwestią następującą: o jaką etykę pedagogów specjalnych pytamy: czy tę kodeksową, czy raczej odwołującą się do wrażliwości, do sumienia reprezentantów tego zawodu? Której z tych etyk należy dać pierw-

szeństwo? Która z tych etyk wydaje się ważniejsza, czy też raczej bardziej przydatna, odpowiadająca wymogom współczesnej rzeczywistości edukacyjnej, którą w tym miejscu można by określić mianem specjalnej rzeczywistości edukacyjnej?

Analiza literatury przedmiotu badań prowadzi do konstatacji, że kodeksowa postać etyki zawodowej ma zarówno swoich zwolenników, jak i przeciwników³. Ci pierwsi dostrzegają w kodeksie klucz do etycznego uwrażliwiania pedagogów i przewyższania, przynajmniej w jakimś stopniu, konfliktów moralnych towarzyszących ich aktywności zawodowej. Wskazują również na jego znaczącą pomoc w rozumieniu sytuacji rodzących trudne problemy moralne oraz czynników je warunkujących, pomoc w ocenianiu zachowań nauczycieli, promowanie cnót, które gwarantowałyby podejmowanie działań, które nie są strzeżone przez żadne sankcje prawne. Zwolennicy sformalizowanej postaci etyki zawodowej argumentują swoje stanowisko również tym, że kodeks daje także możliwość wzmacniania więzi profesjonalnych, promuje i nobilituje zawód, kształtuje poczucie odpowiedzialności za społeczne następstwa zawodowych działań, a w konsekwencji ma sprzyjać lepszemu wykonywaniu zadań zawodowych (Dylus, 1997, s. 28–29; Śliwowski, 1997, s. 7).

Konstańczak w oparciu o literaturę przedmiotu i własne przemyślenia podkreśla, że w sytuacjach kryzysowych zawsze można sięgnąć do kodeksu, aby upewnić się co do słuszności podejmowanych decyzji. Kodeks może być arbitrem w rozwiązywaniu sytuacji konfliktowych, ponieważ jego zapisy można uznać za bezstronne i w miarę trwałe, niezależnie od przypadkowych warunków. Kodeksy zajmują się problemem, którego dowolne rozwiązanie może narazić na szwank ważne wartości i/lub utrudnić realizację celów zawodowych przez grupę. Istotne jest również to, że w chwilach zwątpienia można czerpać z kodeksów otuchę, poczucie pewności, co do właściwego sposobu swego postępowania, natomiast samo konstruowanie kodeksów etycznych stanowi próbę zażegnania ostrego kryzysu moralnego, jaki drąży daną grupę zawodową. Kodeksy etyczne podnoszą stopień identyfikacji z zawodem, są ukierunkowane na eliminowanie konfliktów najbardziej niebezpiecznych dla spójności grupy oraz dla poszczególnych jej członków. Za kodeksami etycznymi przemawia także ich trwałość historyczna oraz doświadczenia pokoleń nagromadzone w ich treściach (2000, s. 72–75).

Zwolennicy kodeksu etycznego argumentują swoje stanowisko, powołując się między innymi na poglądy Ija Lazari-Pawłowskiej, zgodnie z którymi kodeksy nie mają ambicji jednoznacznego rozstrzygnięcia każdej sytuacji, koncentrują się natomiast na szczególnie ważnych obowiązkach moralnych związanych z wykonywanym zawodem. Żaden kodeks nie zamierza ani nie jest w stanie uwolnić

---

³ Analiza argumentów zwolenników i przeciwników kodeksu etycznego – zob. D. Zając (2011, s. 138–140; 2014, s. 54–62; 2018, s. 93–95).

człowieka od indywidualnych rozstrzygnięć. W każdym bowiem zawodzie występują konflikty, z którymi człowiek musi uporać się sam. Częściowe zaś skodyfikowanie najistotniejszych postulatów, traktowanie pewnych norm jako nieprzekraczalnych w żadnych okolicznościach oraz egzekwowanie wierności tym normom jest sprawą społecznie bardzo doniosłą (1992, s. 89–90).

Choć taki kodeks wydaje się potrzebny, to jednak niewystarczający, ponieważ same dokumenty, nawet najdoskonalsze niczego nie ułatwiają, nie utożsamiają się bowiem ze zdrową moralnością (Barycz, 1997, s. 169). Mimo tego, że nawet najbardziej szczegółowo opracowane standardy profesjonalne nie zawierają wskazówek dotyczących tego, jak należy zachowywać się w konkretnych sytuacjach i nie wyjaśniają dlaczego podjęta forma aktywności jest – czy też byłaby – najlepszym rozwiązaniem w danym momencie, to potrzeba opracowania systemów norm i standardów moralnych nie podlega dyskusji. Ważne jest natomiast, aby nie zapominać przy tym o znaczeniu i roli aktywnej wiedzy człowieka, stanowiącej podstawy takich zapisów (Gołębiński, 2001, s. 174). Jeśli etyka zawodowa sprzyjać ma poprawie sytuacji moralnej wśród pedagogów, a uczyni to wtedy, gdy etycy i pedagodzy ją tworzący liczyć się będą z realiami życia, wiedzy, z doświadczeniem historycznym w zakresie rozwoju moralności (Pikus, 1995, s. 15). W tworzeniu kodeksu etycznego ważny jest współdziałanie nauczycieli-praktyków, na co dzień doświadczających i borykających się z zawiłościami praktyki edukacyjnej. Dotyczy to również nauczycieli-wychowawców-pedagogów specjalnych, których specyficzny charakter pracy zawodowej wyznacza wręcz konieczność ustalenia rudymenarnych obwarowań etycznych, które, przynajmniej w jakimś stopniu, sprzyjałyby jakości wykonywanej pracy w wymiarze etycznym. Nie chodzi tu o szczegółowe czy wręcz skrupulatne ich określenie, co z uwagi na wielość i różnorodność sytuacji, z jakimi stykają się pedagodzy, zwłaszcza zaś pedagodzy specjaliści, wydaje się dość trudne, a nawet nie do końca możliwe. Tym niemniej próba ich ustalenia na poziomie ogólnych etycznych wytycznych wydaje się potrzebna.

Przeciwnicy kodyfikacji norm etycznych przytaczają również wiele argumentów na poparcie swojego stanowiska. Przywoływany wcześniej Konstańczak wskazuje, że kodeksy etyczne stoją na przeszkodzie indywidualnej refleksji, a więc samodzielności decyzji moralnych, a człowiek wychowywany na kodeksach staje się niewolnikiem, pozbawionym naturalnej orientacji moralnej jako drogowskazu w świecie społecznym, same zaś kodeksy nie służą ochronie etyki zawodowej, ale są instrumentem kontroli i stwarzają możliwość zastosowania dodatkowych sankcji przez instytucje nadrzędne i kontrolne. Są one szczytnym, ale zawsze nie-realnym marzeniem o uporządkowaniu naszego życia moralnego, z uwagi na stale zmieniającą się rzeczywistość społeczną (w tym również edukacyjną) i „zniewalaniem” ludzi swą „idealnością” i kompletnością, tym samym pozbawiając ich

naturalnej refleksji aksjologicznej i kreatywności o charakterze moralnym. Poza tym kodeksy etyczne nie są w stanie brać pod uwagę różnorodności warunków i swoistości sytuacji, w których przychodzi działać ludziom (2000, s. 75–80).

Oponenti kodeksu etycznego zawodu nauczycielskiego uważają, że ów kodeks etyczny pozbawia nauczyciela autonomii, autentyczności, samodzielności dokonywania wyborów i osobistej za nie odpowiedzialności. Dostrzegają w kodeksie etycznym niebezpieczeństwo kształtowania się u nauczycieli kryteriów wartościowania powinności według stopnia ich skodyfikowania, jak również złego użycia kodeksów, a w szczególności wykorzystywania ich do celów służebnych wobec określonej ideologii czy polityki. W konsekwencji kodeks etyczny nie doprowadzi do żadnych pozytywnych zmian, a co gorsze, może spowodować większą formalizację procesu dydaktyczno-wychowawczego (Pikus, 1995, s. 12; Dylus, 1997, s. 28; Śliwerski, 1997, s. 8).

Bez względu jednak na to, czy opowiemy się za kodyfikacją norm etycznych środowiska nauczycielskiego, w tym również pedagogów specjalnych, czy też raczej za niesformalizowanymi normami etycznymi dotyczącymi tej grupy pedagogów, niezbędna jest szeroko zakrojona dyskusja wokół węzłowych problemów etycznych tej kategorii społeczno-zawodowej. Etyka zawodowa pedagogów specjalnych, jeśli ma być etyką żywą, czyli taką, która będzie uznawana, a ustalenia której będą respektowane przez reprezentantów tego zawodu, to musi uwzględniać przede wszystkim wyjątkowy charakter aktywności zawodowej tej grupy pedagogów, a zwłaszcza jej realia i warunki wykonywania, które przecież nie pozostają bez swojego wpływu na jakość uprawianego zawodu. Dynamicznie rozwijająca się specjalna rzeczywistość edukacyjna nie może nie uwzględniać swojego wymiaru etycznego, który jest tak samo istotny, jak pozostałe jej wymiary.

Zakończenie

Chcąc wprowadzić młodego człowieka na właściwe drogi życia, a także nauczyć go właściwego postępowania moralnego, pedagog powinien interesować się nie tylko etosem, nie wystarczy mu bowiem stwierdzenie, jak ludzie postępują, nie wystarczy mu także znajomość procesów psychicznych, od których zależy moralne postępowanie człowieka, ale pedagog musi wiedzieć, co i dlaczego polecić dzieciom i młodzieży jako moralnie dobre i przed czym je chronić jako moralnie złym. Stąd też pedagog nie może być moralnie neutralny wobec czynów i norm moralnych. To właśnie on musi zalecać szlachetne czyny i postępowanie (Siemianowski, 1995, s. 6).

Czesław Kosakowski, zadając pytanie: „Pedagog specjalny – Kim być powinien?”, znaczące miejsce przypisuje dojrzewaniu do zawodu, zarówno w aspekcie

teoretycznym, jak i praktycznym (za: Garlej-Drzewiecka, 1999, s. 176). To dojrzenie do zawodu obejmuje swym zakresem również ten delikatny i subtelny jego wymiar, który zwykło się określać mianem etycznego. On w znaczącym stopniu przesądza obok innych wymiarów pracy zawodowej o jakości usług świadczonych na rzecz drugiego człowieka, a w tym przypadku człowieka potrzebującego specjalnej uwagi, zaangażowania, troski itp.

Reasumując powyższe rozważania, można skonstatować, że istnieje konieczność funkcjonowania określonych obwarowań etycznych w zawodzie pedagoga specjalnego, określonego ładu aksjonormatywnego, niekwestionowanych wartości, norm, zasad etycznych, które będą uznawane, akceptowane i respektowane przez wspomnianych pedagogów, zaś sam sposób ich wyrażania jest sprawą dyskusyjną. Osobną kwestią pozostaje również aretologiczna warstwa etyki zawodowej pedagoga specjalnego, o której już wiele powiedziano, ale która nadal wymaga dalszego swojego pogłębiania i uzupełniania. Pytanie o to, kim ma być współczesny pedagog specjalny, również pod względem etycznym, wydaje się pytaniem ciągle otwartym, a tym samym wymagającym swojego nieustannego dopełniania poprzez podejmowany trud jego eksplorowania w obszarze zagadnień pozostających w kręgu zainteresowań tych subdyscyplin pedagogiki, które określa się mianem pedagogiki specjalnej i pedeutologii.

Bibliografia

- Bartnikowska U. (2016). Deontologia zawodu pedagoga specjalnego. W: U. Bartnikowska, Cz. Kosakowski (red.), *Pedagog specjalny – dylematy roli*. Olsztyn: Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego.
- Barycz H. (1997). W stronę etyki. Uwagi na temat kodeksu etyki nauczycielskiej. W: H. Kwiatkowska, T. Lewowicki (red.), *Źródła inspiracji współczesnej edukacji nauczycielskiej*. Warszawa: Wyższa Szkoła Pedagogiczna ZNP, Polskie Towarzystwo Pedagogiczne.
- Borzyszkowska H. (1983). Osobowość pedagoga specjalnego. *Szkoła Specjalna*, 1, 5–12.
- Borzyszkowska H. (1993). O powinnościach pedagoga specjalnego. *Kultura i Edukacja*, 1, 53–58.
- Doroszevska J. (1989). *Pedagogika specjalna*. T. 1. *Podstawowe problemy teorii i praktyki*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Dylus A. (1997). Refleksje wokół etyki zawodowej ludzi nauki oraz źródeł jej kodyfikacji. W: *Etyka zawodowa*. Warszawa: Instytut Problemów Współczesnej Cywilizacji.

- Dz.U. 2018 poz. 227 – Obwieszczenie Ministra Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej z dnia 28 grudnia 2017 roku w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu Rozporządzenia Ministra Pracy i Polityki Społecznej w sprawie klasyfikacji zawodów i specjalności na potrzeby rynku pracy oraz zakresu jej stosowania.
- Dz.U. 2019 poz. 1450 – Rozporządzenie Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego z dnia 25 lipca 2019 r. w sprawie standardu kształcenia przygotowującego do wykonywania zawodu nauczyciela.
- Garlej-Drzewiecka E. (1999). Rozmowa pedagoga specjalnego z samym sobą – między powinnościami a rzeczywistością. W: J. Pańczyk, W. Dykcik (red.), *Pedagogika specjalna wobec zagrożeń i wyzwań XXI wieku. Materiały z obrad XVI sekcji III Zjazdu Pedagogicznego w Poznaniu (21-23 wrzesień 1998)*. Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.
- Gołębniak B.D. (2001). Etyczny wymiar edukacji nauczycieli. W: U. Ostrowska (red.), *Edukacja przełomu wieków wobec kwestii aksjologicznych*. Olsztyn: Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego.
- Grzegorzewska M. (1959). *Listy do młodego nauczyciela*. Warszawa: Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych.
- Konstańczak S. (2000). *Odkryć sens życia w swej pracy. Wokół problemów etyki zawodowej*. Słupsk: Wydawnictwo Uczelniane Wyższej Szkoły Pedagogicznej.
- Kosakowski Cz. (2001). Pedagog specjalny – między tradycją a dniem dzisiejszym. *Szkoła Specjalna*, 4, 195–202.
- Kupisiewicz M. (2013). *Słownik Pedagogiki Specjalnej*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Kupisiewicz M. (2016). Pedagog specjalny – człowiek o wyjątkowych predyspozycjach osobowościowych, profesjonalista posiadający rozległą, interdyscyplinarną wiedzę i umiejętności. *Studia z Teorii Wychowania*, 4, 173–186.
- Lazari-Pawłowska I. (1992). *Etyka. Pisma wybrane*. Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Lewowicki T. (1994). *Przemiany oświaty*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Żak”.
- Majewicz P. (2008). Pedagog specjalny – osobowość i możliwości jej formowania. W: P. Majewicz, A. Mikrut (red.), *Kompetencje pedagoga w kontekście teorii i praktyki edukacji specjalnej*. Gliwice–Kraków: Oficyna Wydawnicza IMPULS.
- Olszewski S. (2017). Obraz profesji pedagoga specjalnego (na podstawie definicji sformułowanych przez pedagogów specjalnych). *Niepełnosprawność. Dyskursy pedagogiki specjalnej*, 27, 85–103.
- Ossowski R. (1998). Nauczyciel-wychowawca w edukacji specjalnej. W: M. Chodkowska (red.), *Pedagogika specjalna wobec potrzeb terażniejszości i wyzwań przeszłości*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.

- Pikus S. (1995). Etyka nauczycielska jako problem. W: K. Kaszyński, L. Żuk-Łapińska (red.), *Etyka zawodu nauczyciela. Nauczanie etyki*. Zielona Góra: Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. Tadeusza Kotarbińskiego.
- Pilch T. (1995). Rozważania wokół etyki zawodu nauczyciela-wychowawcy. *Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze*, 3, 3–7.
- Poznaniak W. (1995). Psychologiczno-etyczne aspekty nauczania i wychowania. W: K. Kaszyński, L. Żuk-Łapińska (red.), *Etyka zawodu nauczyciela. Nauczanie etyki*. Zielona Góra: Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. Tadeusza Kotarbińskiego.
- Sadowska S. (2016). Kim powinien być pedagog specjalny: granice wzorca w kontekście potrzeb zmiany społecznej i horyzont „odpowiedzi” rozbieżnych. *Niepełnosprawność. Dyskursy pedagogiki specjalnej*, 23, 32–47.
- Sekułowicz M. (2005). *Nauczyciele szkolnictwa specjalnego wobec zagrożenia wypaleniem zawodowym. Analiza przypadków*. Wrocław: Wydawnictwo Naukowe Dolnośląskiej Szkoły Wyższej Edukacji TWP.
- Siemianowski A. (1995). *Szkice z etyki wartości*. Gniezno: Prymasowskie Wydawnictwo GAUDENTINUM.
- Skłodowska A. (2008). Współczesny pedagog specjalny – jego rozwój i potrzeby zawodowe. W: Z. Palak, A. Bujanowska (red.), *Kompetencje pedagoga specjalnego. Aktualne wyzwania teorii i praktyki*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Śliwowski B. (1997). Co z etyką nauczycieli?. *Nowa Szkoła*, 5, 3–8.
- Tomasik E. (1985). Osobowość nauczyciela w aspekcie pedeutologii i deontologii. W: E. Żabczyńska (red.), *Maria Grzegorzewska. Pedagog w służbie dzieci niepełnosprawnych*. Warszawa: Wyższa Szkoła Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej.
- Tomasik E. (1997). Problematyka teleologiczna i deontologiczna w pedagogice specjalnej. W: tejże (red.), *Wybrane zagadnienia z pedagogiki specjalnej*. Warszawa: Wyższa Szkoła Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej.
- Zajac D. (1997). Wybrane deontologiczne problemy zawodu pedagoga specjalnego. W: W.M. Wołoszyn (red.), *Aksjodeontologiczne aspekty relacji osobowych w procesach edukacyjnych*. Bydgoszcz: Wydawnictwo Uczelniane Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Bydgoszczy.
- Zajac D. (2011). *Etyka zawodowa nauczycieli. Wybrane zagadnienia*. Bydgoszcz: Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego.
- Zajac D. (2014). Dylematy wokół kształtu etyki zawodowej współczesnych nauczycieli. W: *Materiali mižnarodnoi naukowo-praktičnoi internet-konferencii: Teoretični ta metodični zasadi osobistisno-profesijnogo rozvitku majbutnogo včitelâ, International Scientific and Practical Internet Conference: Theoretical*

and methodological foundations of personal and professional development of future teachers. Vinnica.

Zajac D. (2018). *Etyczność pracy zawodowej nauczycieli. Studium teoretyczne.* Bydgoszcz: Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego.

Zaorska M. (2012). Rola i miejsce pedagoga specjalnego w kreowaniu działalności edukacyjno-terapeutycznej. *Acta Universitatis Nicolai Copernici. Pedagogika XXVIII. Nauki Humanistyczno-Społeczne.* Zeszyt 405, 13–23.

Zdyb M. (1993). *Istota decyzji.* Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.

Żuraw H. (1993). Problemy etyczne w pedagogice specjalnej. W: A. Hulek (red.), *Edukacja osób niepełnosprawnych.* Warszawa: Upowszechnianie Nauki-Oświata „UN-O”.